

HADİS TETKİKLERİ DERGİSİ
JOURNAL OF HADITH STUDIES/مجلة بحوث الحديث
XVI * 2 * 2018

Karahanlılar Dönemi Hadis Çalışmaları

Nursadyk AKTANOV*

“Hadīths Studies in the Karahanids Period”

Abstract: This article aims to introduce the works written in the field of Hadīth in the region that covers the IV/X., V/XI. and VI/XII. centuries of the Karakhanids period. Firstly, information about the political, scientific and religious situation about the period have been given shortly. Secondly, after scanning from al-tārīh, al-tabakāt, al-ansāb sources, the works related to the science of Hadīth and rījal were divided into groups and investigated according to centuries. In this context, eighteen types of artifacts were found to be associated with the science of Hadīth. Among these studies, it is observed that tārīh/rījal and compilation artifacts were more numerous.

Citation: Nursadyk AKTANOV, “Karahanlılar Dönemi Hadis Çalışmaları” (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XVI/2, 2018, pp. 51-70.

Keywords: Karahans, muhaddith, Hadīth, Athar, Ansāb, Tabkāt.

I. Giriş

Karahanlılar 226-609/840-1212 yılları arasında Maveraünnehir ve Doğu Türkistan’da hüküm süren Türk-İslâm hanedanıdır.” Bu devletin kurucu unsurları arasında Çiğil, Yağma, Karluk gibi Türk boyları yer almaktadır. Başlangıçta Doğu Türkistan’da ortaya çıkan bu devletin önemli merkezleri kuzeyde Balasagun, güneyde Kaşgar idi. Ancak VI/X. yüzyılın ilk yarısına kadar İslâm ne bu topraklarda ne de Karahanlı hanedanı mensupları arasında yaygındı. İlk müslüman hakan Satuk Buğra Han’ın (v. 344/955) döneminde İslâm hem hanedan hem de halk arasında yayılmaya başlamıştı. Bu tarihten itibaren bölgede İslâm’ın yayıldığı görülürken Karahanlılar da siyasî, ekonomik açıdan güçlenerek ülke sınırlarını genişletmeye devam etmişlerdir. Nitekim Karahanlılar

* MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, barsbek711@gmail.com

** Bu makale yazarın *Karahanlılar Döneminde Hadis: Hicri IV-VI. Asırlar* adlı doktora çalışmasından üretilmiştir.

389/999 yılından itibaren Sâmânîler'den Maverâünnehir'i kendi topraklarına katarak bu bölgede de varlığını sürdürmüştür.¹

Karahanlılar, her ne kadar Abbâsî Hilafeti'ne bağlı iseler de kendine özgü idarî yapısı, askerî teşkilatı, eğitim yapısı ve kültürü olan bir devlet idi. Ayrıca bu devletin Karahanlı Türkçesi ya da Hâkâniye Türkçesi olarak anılan kendine has bir dil/şivesi vardı.² Aslında Karahanlılar'ın hüküm sürdüğü bölge, diğer İslâm ülkelerine nisbeten daha geç dönemde İslâm ile tanışmış, diğer taraftan ise müslüman olmayan ülkelerle komşu olması hasebiyle devamlı olarak cihad yapmakla da karşı karşıya kalmıştır. Bir diğer husus ise bölge halkının bir kısmının göçebe hayatta yaşaması idi. Ancak buna rağmen Karahanlılar döneminde siyasî, ekonomik, kültürel, ilmî, mimarî ve diğer alanlarda kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Nitekim bu dönemde Semerkant, Buhara, Kaşgar gibi şehirler ilim ve kültür merkezleri olarak öne çıktığı görülürken buna paralel olarak bu merkezlerde medreseler inşa edilmiş ve çok sayıda ilim adamı yetişmiştir. Hadis alanında ise hem bölge hem de diğer ilim merkezlerinde etkili olan muhaddislerin varlığı bilinmekte olup bu isimlerin bir kısmı ise önemli eserler kaleme almışlardır.

Karahanlılar döneminde hadis sahasında yazılan eserleri tanıtmayı amaçlayan bu makalede, öncelikli olarak tespit edilen eser türlerinin kısaca tanıtımı yapılacaktır, ardından bölgede dönem öncesi kaleme alınan ilgili eserlerden önemlileri zikredilecek ve dönemle ilgili hadis kitapları yüzyıllara göre ele alınacaktır.

II. Telif Edilen Eser Türleri

A. Müsnedler

Müsned türü eserler “ale'r-ricâl” tasnif sistemine dâhil olup hadisler sıhhat derecesi veya konularına bakılmaksızın sahâbî râvilerine göre bir araya getiri-

¹ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2005; Boris Koçnev, *Numizmatičeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209)*, Sofiya: OOO İD “Sofiya”, 2006; Zeki Velidi Togan, *Karahanlılar: 840-1212: (Ders notları)*, [y.y., t.y.]; O. Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, İstanbul 1967, VI, 251-73; Asanbek Tabaldiev v.dğr., “Karahaniler Mamlketi”, *KSE (Kırgız Sovet Ensiklopediyası)*, Frunze 1978, III, 169; Abdülkerim Özaydın, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 404-12.

² Daha fazla bilgi için bk. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002; Ömer Soner Hunkan, *İpek Yolunun Muhafızları: Steplerden Kentlere, Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu*, Antalya: Otorite Kitap, 2015; a.mlf., “Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han Medresesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, IV, sy. 8, s. 17-44; Ara Altun, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 412-4; İbrahim Çeşmeli, *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007; Necmettin Hacıminoğlu, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 412.

lir. Bazı müsnedlerde ise sahâbîlerin rivâyetleri alfabetik olarak sıralanır. Müsnedlerde yer alan ilk râvî genellikle sahâbî olmakla birlikte hadisin mürsel olduğu durumlarda tâbîi de olabilir. Ayrıca bazı müelliflerin bir sahâbînin rivâyetlerini derlemek amacıyla da müsnedler tasnif ettikleri görülür. Hadis tarihinde müsnedlerin yazılmaya başladığı dönem II/VIII. yüzyılın sonu ile III/IX. yüzyılın başları olarak bilinir. Daha önceki dönemde “musannef” türü eserler çoğunlukta idi. III/IX. yüzyıl müsned türü eserlerin en yoğun olarak yazıldığı bir dönem olduğu, 90 küsur müsnedin tespit edildiği bildirilir.³ Bu yüzyılda bölgede Müsnedî (v. 229/844) *Müsnedü’s-sahâbe*, Abd b. Humeyd’in *el-Müsnedü’l-kebîr*, Dârimî *el-Müsned (es-Sünen)*, Nasrek (v. 293/906) *el-Müsned*, Muhammed b. Nasr el-Mervezî (v. 294/906) *el-Müsned*, İbrahim b. Ma’kil en-Nesefî’nin *el-Müsned* adlı eser kaleme aldıkları bilinir.⁴

VI/X. yüzyılda bölgede Şâşî hadis hâfızı Ebû Saîd Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (v. 335/946) *el-Müsned* adlı eser telif etmiştir. Kendisinden bu eseri dinleme fırsatı bulan Belhli talebesi Ebü’l-Kâsım Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Huzâî (v. 411/1020), eseri Buhara, Semerkant, Nesef ve Belh gibi şehirlerde naklederek şöhret kazanmış ve *el-Müsned* onun tarikiyle günümüze gelmiştir. Şâşî’nin *el-Müsned*’i Mahfuzurrahman Zeynullah tarafından neşredilerek ilim dünyasına sunulmuş (I-III, Medine 1990), ayrıca Zhumabek Akhmetov tarafından eş-Şâşî (v. 335) ve *Müsnedi* adlı bir çalışma yapılmıştır.⁵ Eserde önce aşere-i mübeşşere, daha sonra diğer sahâbîler herhangi bir sıralamaya tabi tutulmadan tanıtılmıştır. Müsnedlerin başında sahâbe isimleri, nisbe ve künye bilgileri zikredilerek onlar hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. Hadisler isnadlı olarak ele alınmış ancak genel itibarıyla isnad ve metin ya da hadisin sıhhat durumu hakkında herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir. Eserde 1544 hadis bulunmakta olup bunlar arasında sahih, hasen, isnadı zayıf ve hatta münker olduğu tespit edilen rivâyetlere de yer verildiği belirtilmektedir.⁶

Şâşî’nin çağdaşı “Üstât” lakabıyla bilinen Maveraünnehirli Hanefilerin önemli siması Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Buhârî es-Sebezmûnî (v. 340/951) de *Keşfü’l-âsârî’s-şerîfe fî menâkibi Ebî Hanîfe (el-Keşf fî menâkibi Ebî Hanîfe)* adlı bir eser yazmıştır.⁷ Latifurrahman el-Behrâicî el-

³ Zekeriya Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı’nda Müsnedler (hicri ilk üç asır)*, (doktora tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 250.

⁴ Müsnedler hakkında daha fazla bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, “Müsned”, *DİA*, XXXII, 99-01; Zekeriya Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı’nda Müsnedler (hicri ilk üç asır)*, (doktora tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁵ Yüksek lisans tezi, 2011 Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁶ Akhmetov, *eş-Şâşî ve Müsnedi*, s. 45, 84.

⁷ Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed es-Sem’ânî, *el-Ensâb*, (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemanî), Beyrut: 1400/1980, I, 212, VII, 29; Zehebî, *Târîhü’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhir ve’l-a’lâm*, (nşr. Beşşar Avvad Ma’rûf), Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1424/2003, VII, 737; a.mlf., *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed),

Kâsımî tarafından iki cild halinde neşredilen eserde hadisler senedleriyle birlikte yer aldığı görülür.⁸

İrili ufaklı 400 civarında eser kaleme aldığı bildirilen Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Amr es-Süleymânî el- Bîkendî'nin (v. 404/1014) *Müsnedü'l-aşera* ya da *el-Müsned* adlı eser telif ettiği kaydedilir. Hakkında yeterince bilgi bulunmayan eserde adından da anlaşılacağı üzere aşere-i mübeşşerinin müsnedlerine yer verildiği düşünülebilir. Söz konusu eser müelliften birçok eseri dinleme fırsatı bulan Ebû Hafs Ömer b. Mansur b. Ahmed el-Hanbî (461/1069'da sağ) tarikiyle sonraki nesillere aktarılmış ve Sem'ânî'ye kadar ulaşmıştır.⁹

V/XI. yüzyılda Semerkantlı hadis hâfızı Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed el-Kühmisenî'nin (v. 491/1098) 800 cüz içinde muhtemelen tekrarlarıyla 100 bin hadisten oluştuğu belirtilen *Bahru'l-esânîd fi sıhâhi'l-mesânîd* adlı geniş kapsamlı müsned türü eser kaleme aldığı kaydedilmekte ise de günümüze ulaşmasına dair bilgi bulunmamaktadır.¹⁰

VI/XII. yüzyılda da kelim, fıkıh ve hadis âlimi Ebû Muhammed (Ebû'l-Hasan) Sirâcüddin Ali b. Osman el-Fergânî el-Ûşî'nin (v. 575/1179) *Müsnedü Enes b. Mâlik (Cüz fi rivâyeti Enes b. Mâlik an Resûlillâh bi-ismâdin vâhid)* adlı bir eser kaleme aldığı kaydedilir. Bu eserde Enes b. Mâlik'ten gelen, hocası Nasîrüddin el-Ûşî'den naklettiği yaklaşık 300 kadar hadisi 38 bab altında düzenlediği bildirilir.¹¹

B. Câmi'ler

Hadis ilminde, bütün dinî konularla ilgili hadisleri içine alan yani iman (akaid), ibadet ve muâmelât (ahkâm), ahlâk ve nefis terbiyesi (rikak), yeme, içme ve yolculuk âdâbı, tefsir, tarih, siyer ve cihad, oturma kalkma âdâbı

Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985, XV, 424-25; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, (nşr. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcut, Abdülfettah Ebû Sünne), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995, IV, 189; Kureşî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b.

Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiri'l-mudriyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1413/1993, II, 344; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951, I, 445; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 41.

⁸ *Müsnedü'l-İmâm el-A'zam Ebî Hanife en-Nu'mân b. Sâbit el-Küfî (Müsnedu Ebî Hanife)* Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1431/2010.

⁹ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Müntehab min Mu'cemi şüyühi Ebî Sa'd es-Sem'ânî et-Temîmî*, (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir), Riyâd: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1417/1996, III, 1525-38.

¹⁰ Neseî, Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Neseî, *el-Kand fi zikri ulemâi Semerkand*, (nşr. Yusuf el-Hâdî), Tehran: Âine-i Mirâs Yayınevi, 1999, s. 702-3; Zehebî, *Tezkire*, IV, 1230-32; a.mlf., *Siyer*, XIX, 205-206; Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, [çev. Yusuf Özbek], İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 368.

¹¹ Eserin yazma nüshası Süleymaniye kütüphanesinde Fâtiḥ, nr. 787'da kayıtlı bulunmaktadır. Bilgi için bk. Mehmet S. Toprak, "Ûşî", *DİA*, XLII, 230-1.

(şemâil), fiten ve melâhim, peygamberlerin ve ashâbın menakıbı gibi sekiz ana konuyu bir araya getiren eserlere câmi‘ adı verilir.¹² Bu tür eserler ale’l-ebvâb yani konular esas alınarak telif edilmiş olup hadis literatürünün önemli bir bölümünü meydana getirirler. Bölgede bu türde eser kaleme alan âlimlere örnek olarak ilmi faaliyetlerini III/IX. yüzyılda sürdüren Buhârî ve Tirmizî zikredilebilir.

VI/X. yüzyılda bölgede câmi‘ türü eser kaleme alan isim hadis hâfızı Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Büceyr el-Büceyrî (v. 311/923) olup *el-Câmi‘u’l-müsned* ya da *el-Câmi‘u’s-sahîh* adıyla da anılan eserinin bilinen nüshası Dârü’l-kütübî’z-Zâhiriyye’de bulunmaktadır.¹³ Söz konusu eserin fezâilü’l-Kur‘ân’a dair kısmının Fâtîha ve Bakara surelerini içeren parçası *el-Câmi‘u’l-müsned el-müstahrec ‘alâ Sahîhi’l-İmâm el-Buhârî* adıyla Muhammed Bekir İbrahim Âbid tarafından neşre hazırlanmıştır.¹⁴

V/XI. yüzyılda *Sahîhayn*’ı iyi bilen Buharalı hadis hâfızı Ebû Müslim Ömer b. Ali b. Ahmed el-Leysi’nin (v. 466/1074) İsfahan’da bulunduğu dönemde iki eseri birleştirmek amacıyla *el-Cem‘ beyne’s-sahîhayn* adlı bir çalışma yaptığı bildirilir.¹⁵

C. Târîh/Ricâl Türü Eserler

Râvileri konu edinen bu tür eserler, râvilerin kimliği ve kişiliğinden bahseden ve aynı zamanda tarihle de doğrudan ilgili olan ricâlü’l-hadîs ilminin müstakil kollarındandır. Bölgede “târîh” ismi altında birkaç eserin yazıldığı görülür. III/IX. yüzyılda bölgede ricâle dair eser kaleme alan ilk isimlerden biri Buhârî’dir. Yine aynı asırda Semerkant sakini, âlimlerin neseb ve biyografileri âlimi Ebu Sâlih Şuayb b. el-Leys el-Kâgazî’nin (v. 272/885) *et-Târîh*,¹⁶ *el-Câmi‘* müellifi Tirmizî’nin alfabetik sırayla sahâbeyi tanıtmak amacıyla kaleme aldığı *Tesmiyetü ashâbi’n-nebi* ile hakkında ismi haricinde içeriğine yönelik bilgi bulunmayan *et-Târîh* ve diğer eserlerinin varlığı bilinmektedir.¹⁷

¹² M. Yaşar Kandemir, “Câmi‘”, *DİA*, VII, 94; Zekeriya Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, Konya: Adal Ofset, 2002, s. 56.

¹³ Hadîs 276 (Bölüm XXX). Bilgi için bk. Fuat Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*: (Almanca aslın Türkçe tercümesi), İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015. I, 196.

¹⁴ Medine: 2009. Eser ulaşmak için bk. http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=2009.

¹⁵ Mustafa Ertürk, “Leysi”, *DİA*, XXVII, 168; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 271.

¹⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 241.

¹⁷ M. Yaşar Kandemir, “Tirmizî”, *DİA*, XLI, 202-04. Tirmizî’nin *Kitâbü’t-Târîh* adlı eseri Ebû Hâmid Ahmed b. Ali → Recek (رجك) → Ebû Ali el-Vahşî → Ebû’l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Belhî (v. 551/1156) tarikiyle Sem‘ani’ye kadar geldiği görülür. Bk. (Sem‘ani, Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed el-Mervezî es-Sem‘ani, *et-Tahbîr fi’l-Mu‘cemi’l-kebir*,

VI/X. yüzyılda târîh ve farklı isimlerle anılan bölge ricâline dair eserler mevcut olup “âlim”, “ahbârî” ve “çokça hadis bilen” gibi vasıflarla anılan Ebü'l-Hâris Esed b. Hamdüye en-Neseî'nin (v. 310/927) muhtemelen Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in menkıbelerini konu edinen *Ahbâru'l-Hasan ve'l-Hüseyin* ile öne çıkan Keş ve Neseîli âlimleri tanıtmak amacıyla telif edilen *Kitâbu Mefâhîreti ehli Kis ve Neseî* adlı eserleri bu türdendir.¹⁸ Şehir tarihi yazarı Nerşahî'nin (v. 348/959) *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde Buhara bölgesinin tarihî, beşerî ve iktisadî coğrafyası, gelenek ve görenek gibi bilgiler yer alıyorsa da kısmen de olsa Buhara'da kadılık görevinde bulunan âlimlere de yer verir. Buhârî'nin râvilerine dair eseriyle tanınan Buharalı hadis âlimi Kelâbâzî (v. 398/1008) *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmi'ih* adlı eserinde Buhârî'nin 1525 râvisini alfabetik sıraya göre tertipleyip kısa notlarla tanıtır. Eser Abdullah el-Leysî tarafından neşredilerek ilim dünyasına kazandırılmıştır.¹⁹ Semerkantlı âlimler ve bu şehre rihlede bulunan isimleri²⁰ konu edinen bir diğer eser *Târîhu Semerkand (el-Kemâl fî ma'rifeti'r-ricâl)*²¹ olup müellifi Semerkantlı hadis hâfızı Ebû Sa'd Abdurrahman b. Muhammed el-İdrîsî'dir (v. 405/1015). Günümüze intikali bilinmeyen bu eser anlaşıldığı kadarıyla VI/X. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmış, değerlendirilmesi için Dârekutnî'ye sunulmuş ve onun övgüsüne mazhar olmuştur. Zehebî *Siyer*'inde söz konusu eserden naklen Tirmizî hakkında bazı bilgilere yer vermiştir.²²

V/XI. yüzyılda da bölge ricâline yönelik bazı eserlerin telif edildiği görülür. Nitekim “Guncâr” lakabıyla tanınan Buharalı hadis hâfızı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî'nin (v. 412/1021) günümüze ulaşmayan *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde kendi devrine kadarki Buharalı ricâli tanıtmaya çalışmıştır. Nitekim İbn Mâkûlâ Buhârî'nin çağdaşı olan Muham-

(nşr. Münire Naci Salim), Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1975, II, 222-3). Tirmizî'nin *el-Câmi*'sinin isimlendirmesine yönelik bilgiler için bk. Abdülfettah Ebû Gudde *Tahkiku ismeyî's-sahîhayn ve ismi Câmi'it-Tirmizî*, Halep: Mektebül-Matbuatî'l-İslâmiyye, 1414/1993.

¹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 309; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sadır, III, 359; Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, I, 476, V, 371; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu musannifi'l-kütübî'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, II, 240.

¹⁹ Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1987. Eserin yazmaları birkaç ülkede bulunmaktadır bk. Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, I, 249.

²⁰ Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 329.

²¹ *Târîhu Semerkand* adlı eser *el-Kemâl* ismiyle de anıldığı görülür. Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 367.

²² *Siyer*, XIII, 273.

med b. İshâk el-Bikendî'nin (v. 262/876) biyografisini onun eserine atıfta bulunarak kaydetmiştir.²³ Sem'ânî, Yâkût el-Hamevî ve Zehebî gibi müellifler de söz konusu kitaptan aldığı bilgilere eserlerinde yer vermişlerdir. Guncâr'ın *Târihu Buhârâ*'sı üzerine bir zeyl kaleme alan İbn Mâmâ'nın (v. 436/1045), muhtemelen bir yandan *Târihu Buhârâ*'da eksik bırakılan bilgileri tamamlamış, öte yandan onun vefatından kendi zamanına kadarki Buharalı ricâli tanıtmıştır. Sem'ânî de söz konusu eserden nakilde bulunmuştur.²⁴ Aynı sırada hemen hemen her alanda eser kaleme alan Nesefli hadis hâfızı Müstağfirî (v. 432/1041), Nesef ve Keş'li ulemayı tanıtmak için *Târihu Nesef ve Keş*, Semerkantlı âlimler için de *Târihu Semerkand* adlı eserleri kaleme almışsa da bu eserlerin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Ancak Sem'ânî, Kureşî, Yâkût el-Hamevî, Zehebî gibi müelliflerin eserlerinde bölge ricâline dair bazı bilgileri Müstağfirî'nin söz konusu eserlerinden aktardıkları görülmür.

Aynı yüzyılda Ebû Sâlih Mansur b. Muhammed el-Velîdî el-Buhârî'nin (v. V/XI. asır) *Şemâilü ashâbi'l-hadis*²⁵ isimli bir kitap yazdığı naklediliyorsa da eserin isminden Ehl-i hadîs âlimlerinin özelliklerine dair bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda Kâşgarlı hadis hâfızı Ebû'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Kâşgarî'nin (v. 474/1081'ler) *Târihu Kâşgar* adlı eserinden bahsedilir.²⁶

VI/XII. yüzyılda da bölge ricâline yönelik çalışmaların yazımına devam edildi. Semerkantlı ulema yanı sıra Semerkant'a ilmî yolculuk yapan bölge ve diğer ilim merkezlerinden gelen ricâli konu edinen ve 20 ciltten meydana geldiği bildirilen *el-Kand fî zikri (ma'rifeti) ulemâi Semerkand (el-Kand fî ma'rifeti [târihi] ulemâi Semerkand)* adlı eser Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Neseî tarafından kaleme alınmıştır. Müellif eserinde Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın oğlu Kusem b. Abbas b. Abdülmuttalib (v. 57/676)²⁷ gibi sahâbeden kendi devrine kadar Semerkant'ta yetişen ve şehre gelen isimleri tanıtmaya çalışmış, alfabetik olarak düzenlediği râvileri ele alırken onlara dair bilgileri ve varsa naklettiği hadisleri senediyle birlikte zikretmiştir. Ancak

²³ İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*, (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut, V, 24. Buhara valisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühli'nin Buhârî'ye bir adamını göndererek *el-Câmi'*, *et-Târihu'l-kebîr* ve diğer eserlerini okutmasına dair talebini reddederек ilmi küçük düşüremeyeceğini, onu başkalarının ayağına götürmeyeceğini, istiyorsa kendisinin hadis halkası düzenlediği mescide veya evine gelmesini bildirdiğine dair bilgiler de onun tarihinden naklen aktarıldığı görülmür. Bk. Zehebî, *Siyer*, XII, 464; M. Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*, VI, 368-72.

²⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 470.

²⁵ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1702.

²⁶ Cemâl el-Karşî, *el-Mulhakât bi's-Surâh*, (nşr: A. K. Muminov), Almatı: Dayk-Press, 2005, s. 142.

²⁷ Neseî, *el-Kand*, s. 677-81.

günümüze bir ciltlik kısmı ulaşmış olan eserde özel anlamda Semerkant, genel anlamda ise bölgede varlığı bilinen eğitim kurumları, âlimler, dinî hayat gibi birtakım orijinal bilgiler bulunmaktadır. Eseri yayıma hazırlayan Nazar Muhammed el-Fâryâbî biyografileri “hı” harfinden başlayarak 1010 kişiye yer vermiş,²⁸ daha sonra “elif-cîm” arası biyografileri başka bir nüshayı esas alarak neşreden Yûsuf el-Hâdî’nin neşrinde 1232 ricâl tanıtılmıştır.²⁹ Ayrıca bu esere müellifin öğrencisi Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî’nin *Müntehabü’l-Kand fi ma’rifeti (târîhi) ulemâi Semerkand* adıyla bir seçme yaptığı kaydedilir.³⁰ Onun *Târîhu Buhârâ* adlı eser kaleme aldığı biliniyor ise de günümüze intikali bilinmemekte olup muhtemelen bu eserini yukarıda zikri geçen Guncâr, İbn Mâmâ gibi müelliflerin eserlerinden istifade ederek kendi devrine kadar varlığı bilinen Buharalı ricâlî tanıtığı söylenebilir.

D. Mu‘cemu’ş-şüyûh/Şüyûh Türü Eserler

Mu‘cemu’ş-şüyûh ya da meşyeha adıyla anılan bu tür eserler, bir âlimin görüşüp rivâyet aldığı ya da görüşmediği halde hadislerini nakletmeye icazet aldığı şeyhlerinin hayat hikâyelerini ele alan müstakil kitaplardır. Bu alanda ilk yazılan eserin Ebû Yusuf Ya’kûb b. Süfyân el-Fesevî’nin (v. 277/890) *Meşyeha*’sı olduğu bildirilir.³¹ Nitekim Maverâünnehir’e ilmi yolculuk yaparak pek çok âlimle görüşme ve ders dinleme fırsatı bulan Mervli âlim Sem‘ânî *el-Mu‘cemu’l-kebir* adlı kitabında bölgede varlığı bilinen hocalarını ve onlardan semâ‘ ya da icazeten aldığı eserlere genişçe yer vermiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgede muhaddisler tarafından beş mu‘cemu’ş-şüyûh türü eser kaleme alınmış olup aşağıda söz konusu eserler tanıtılacaktır. VI/X. yüzyılda Beykentli hadis hâfızı Bîkendî *Şüyûhu Guncâr* adlı bir eser kaleme almıştır. Bu kitapta ismi geçen şahıs Süfyân es-Sevrî (v. 161/778), Mâlik b. Enes (v. 179/795) ve Süfyân b. Uyeyne (v. 198/814) gibi hadis imamlarından hadis dinleyip bölgede faaliyet gösteren Ebû Muhammed İsa b. Musa et-Teymî’dir (v. 185/801).³² Bu bilgilerden Bîkendî’nin söz konusu eserinde mezkûr isimlere yer verdiği anlaşılır.

V/XI. yüzyılda da bu alanda eser telif ettiği bilinen isim Nesefli hadis âlimi Ebû Muhammed Abdülazîz b. Muhammed en-Nahşebî (v. 456/1064) olup eseri *Mu‘cemu’ş-şüyûh* idi. İlmî hayatında bölge ulemasının yanı sıra Horasan,

²⁸ Riyâd: Mektebetü’l-Kevser 1412/1991.

²⁹ Tahran: Âine-i Mirâs Yayınevi 1999.

³⁰ Ayşe Hümeyra Aslantürk, “Neseî, Necmeddin”, *DİA*, XXXII, 571-3.

³¹ M. Yaşar Kandemir, “Fehrese”, *DİA*, XII, 297-9; Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İSAM Yayınevi, 2012, 636-53; a.mlf., “Hadis Edebiyatında Mu‘cemu-Meşyeha Türü Kitaplar”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sy. XX, s. 19-28.

³² Sem‘ânî, *el-Ensâb*, IX, 186; Zehebi, *Siyer*, VIII, 487-8.

Irak, Şam, Hicaz ve Mısır bölgelerinin âlimlerinden istifade eden Nahşebî eserini 450/1058’lerde tamamladığını belirtir.³³ Günümüze ulaştığına dair bilgi bulunmayan bu eserden naklen bölge ulemasına dair *el-Ensâb* adlı eserinde bilgiler veren Sem‘ânî, diğer kaynaklarda bulunmayan önemli bazı bilgileri ilim dünyasına tanıtmıştır.³⁴

5. /11. yüzyılın ikinci yarısında “hadis hâfızı” ve “çokça hadis bilen” gibi vasıflarla anılan Ebû'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin b. Ali el-Kâşgarî'nin de (v. 474/1081’lerde) *Mu‘cemu’ş-şuyûh* adlı eser kaleme aldığı bildirilir. Kâşgarî, hadis talebi için Irak’a kadar yolculuk yaparak birçok âlimden istifade etmiştir.³⁵ Sem‘ânî, Kâşgarî'nin hocalarını tanıtmak amacıyla kaleme aldığı *Mu‘cemu’ş-şuyûh* adlı eserine *el-Ensâb*’ın bazı yerlerinde atıf yapmıştır.³⁶

VI/XII. yüzyılda aslen Nesefli olup Semerkant’ı vatan edinen hadis hâfızı Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî'nin de ders aldığı hocalarını tanıtmak amacıyla *Tatvilü'l-esfâr li-tahsili'l-ahbâr* bazı kaynaklarda ise *Ta‘dâdü şüyûhi Ömer* adıyla da anılan eser telif ederek 550 hocasını ele aldığı,³⁷ Ebû Amr Osman b. Ali el-Bikendî'nin (v. 552/1157) hocalarına dair *Meşyeha* adlı kitap yazdığı bildirilir.³⁸

E. Sahâbe Biyografileri

Hz. Peygamber’in sünnetini ve dinle ilgili tüm bilgileri sonraki nesillere aktaran sahâbe, yaptıkları büyük hizmetler dolayısıyla hadis tarihinde büyük öneme sahip olmuşlar ve sonraki nesiller tarafından târîh, tabakât, esmâü’s-sahâbe, ma‘rifetu’s-sahâbe, tesmiyetü ashâbi’n-Nebî gibi farklı isimlerle anılan eserlerde ele alınmışlardır.³⁹

Karahanlılar dönemi öncesinde bölgede sahâbeyi konu edinen eserlerin genel nitelikli ve müstakil türlerinin ilkleri Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*, *et-Târîhu'l-evsat*, *et-Târîhu’s-sağîr*, *Esmâü’s-sahâbe* ve Tirmizî'nin *Tesmiyetü ashâbi’n-Nebî* adlı eserleridir. Bu müellifler sonrasında yani V/XI. yüzyılda Buharalı hadis âlimi Guncâr’ın *Kitâbü Fezâili’s-sahâbeti’l-erbea*⁴⁰ ya da

³³ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XIII, 363-64.

³⁴ Nahşebî'nin eserine yapılan atıfların bazıları için bk. *el-Ensâb*, II, 289, 374, III, 39, 82, 267, 323, 379, IV, 194, V, 61, 188.

³⁵ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 560, XIX, 353.

³⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 408; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, X, 325; Kâşgarî'nin eserine yapılan atıflar için bk. (*el-Ensâb*, VII, 392, IX, 287, X, 310.)

³⁷ Aslantürk, “Nesefî, Necmeddin”, *DİA*, XXXII, 571-3.

³⁸ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, II, 375; Zehebî, *Siyer*, XX, 336-7; Kâtib Çelebi, *Keşf-el-zunun*, (nşr. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, II, 1696.

³⁹ Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *DİA*, XXXV, 491-500; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 230.

⁴⁰ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, IX, 177; Zehebî, *Siyer*, XVII, 304.

*Menâkibü's-sahâbe*⁴¹ adını taşıyan bir eser kaleme aldığı kaydedilir. Kitabın isminden dördü de halifelik makamında bulunan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin terceme-i halleri ile rivâyetlerine yer verdiğini düşündürmektedir. Bu eseri müelliften Seyyid Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Ca'ferî dinlemiş ve bu tarikle Sem'ânî'ye ulaştırmıştır. Yine aynı yüzyılda Nesefli hadis hâfızı Müstağfirî'nin de *Ma'rifetü's-sahâbe* adlı bir eser telif ettiği görülür, ancak günümüze ulaştığı bilinmediği için içeriği, sahâbeden kaç kişiye yer verdiği gibi bilgiler meçhullüğünü korumaktadır.

F. Menâkib Türü Eserler

Bu türe giren eserler herhangi bir şahıs, kabile ya da memleket gibi konuları ele alarak ya şahıs, kabile ile ilgili övücü ya da yeric haberleri içerir. VI/X. yüzyılda Beykentli hadis hâfızı Bikendî'nin *Menâkibu Ebi Hanîfe*, *Menâkibü's-Şâfiî*, *Menâkibu Süfyân es-Sevrî*, *Menâkibu Abdillâh b. el-Mübârek*, *Menâkibu Mâlik b. Enes* gibi mezhep ve hadis imamlarının menkıbelerini içeren eserler kaleme aldığı kaydedilmekte ise de bu eserlerin günümüze intikalleri bilinmemektedir.⁴²

G. Mü'telif ve Muhtelif

Râvilerin isim, nisbe, lakab ya da künyelerinin yazılışları aynı olduğu halde okunuşları farklı olduğunu konu edinen bu alan hadis usûlunun bir dalıdır. Bu türün ilkleri III/IX. yüzyılın ilk yarısında yazılmaya başladığı görülür. Sırf hadis râvilerine yönelik hem önemli hem de ilk kaynak Dârekutnî'nin (v. 385/995) *el-Mü'telif ve'l-muhtelifi* olup talebesi Abdülganî el-Ezdî (v. 409/1018) söz konusu çalışmayı tamamlamak amacıyla *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fi esmâi nakaleti'l-hadis*'ini yazmıştır. Bölgede bu alanda eser kaleme alanlar arasında Nesefli hadis hâfızı Müstağfirî ile Buharalı Ebû Kâmil el-Basîrî'dir. Müstağfirî Abdülganî el-Ezdî'nin zikri geçen çalışmasına *ez-Ziyâdât fi Kitâbi'l-Mü'telif ve'l-muhtelif li-Abdülganî* adıyla bir zeyl yazmış olup eseri talebesi Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed el-Kûhmîsenî es-Semerkindî'nin 428/1037 senesinde dinlediği kaydedilir. Mezkûr talebesi tarikiyle günümüze kadar ulaşan eser Târık b. Muhammed Tuvârî tarafından neşredilmiştir.⁴³ Müstağfirî sonrasında Buharalı ricâlin isim ve neseplerine yönelik *el-Müzâfât ve'l-müzâhât* adlı eser kaleme alan isim Buharalı Ebû Kâmil el-Basîrî'dir (v. 449/1057). VI/XII. yüzyılın ortalarında ülkeye rihle yaptığı esnada Buhara'da Basîrî'nin söz konusu eserini gördüğünü bildiren Sem'ânî bu eserinde Dârekutnî ve Abdülganî el-Ezdî'nin eserlerinden çokça alıntı yaptığını, bilgilerde tashîf yani kelimelerin nokta veya hareketlerini değiştirerek yazdığını, başta eserdeki bu hataları düzeltmeye kalktığını ancak hataların çokluğundan ötürü düzeltme

⁴¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1530.

⁴² Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82.

⁴³ Kuveyt: 1426/2005.

işini bıraktığını kaydeder.⁴⁴ Ancak buna rağmen Sem‘ânî’nin söz konusu eserden naklen bölge ricâline dair bilgilere yer verdiği görülür.⁴⁵

H. Humâsiyyât

Bir hadisi kitabına alan müelliften Hz. Peygamber’e kadar uzanan senedde beş râvi bulunan hadisleri ifade eden bir terim olup bazı müellifler tarafından bu ismi taşıyan eserler kaleme alınmıştır. VI/X. yüzyılda bölgede hadis hâfızı Bîkendî tarafından *Kitâbü’l-Humâsiyyât* adlı bir eser kaleme alındığı kaydedilir.⁴⁶ Iraklı âlim İbnü’n-Nâkûr’un da (v. 470/1078) *Humâsiyyât* adlı bir eser yazdığı bilinmekte olup bölge açısından Bîkendî’nin eseri alanının ilkleri olduğu söylenebilir.⁴⁷

I. Erbaûn Türü Eserler

Hadis edebiyatında ilk örneklerine II/VIII. yüzyılın ikinci yarısında rastlanan erbaûn türü eserler çeşitli konulara dair kırk hadisleri içeren derleme mahiyetindeki kitaplardır. Bu tür eserler, alfabetik ya da konulu, manzum veya mensûr, hem kaynaklı hem de isnadlı ya da kaynaksız ve isnadsız, belirli bir râvi ya da birkaç râvinin rivâyetleri vs. olmak üzere farklı şekillerde kaleme alınmıştır. Bu eserlerin kırk sayısı ile anılmasındaki amaç kırk hadisin nakledilmesi değil, maksat çok hadise yer verilmesidir. Nitekim bu isimlerle anılan eserlerde 42, 45 gibi farklı sayıdaki hadislerin yer aldığı görülür.⁴⁸ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgede üç âlimin bu alanda eser kaleme aldıkları bilinmektedir. Bunlar mutasavvıf, fıkıh ve hadis âlimi Ebû Bekir el-Kelâbâzî’nin (v. 380/990) *el-Erbaûn fi’l-hadîs*’i,⁴⁹ Bîkendî’nin *el-Erbaûn*’u⁵⁰ ile Ebü’l-Meâlî Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî’nin (v. 476/1083’den sonra) *el-Erbaûn*’udur.⁵¹ Eserlerin günümüze ulaşmadığı dolayısıyla hangi konuyla ilgili hadisleri içerdiğinden söz etmek mümkün gözükmemektedir.

İ. Emsâlü’l-hadîs

Mesel, belli bir kaynaktan çıkmış olmakla birlikte zamanla yaygınlaşarak

⁴⁴ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, I, 357, II, 238.

⁴⁵ Sem‘ânî eserinin birkaç yerinde söz konusu eserden nakilde bulunduğunu görmek için bk. (*el-Ensâb*, I, 103, II, 153, 162, 205, III, 175, 322, IV, 53, 120, V, 186, VI, 34.)

⁴⁶ Sem‘ânî, *el-Müntehab*, III, 1536-7.

⁴⁷ Raşit Küçük, “İsnad”, *DİA*, XXIII, 154-159; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013, s. 119.

⁴⁸ M. Yaşar Kandemir, “Kırk Hadis” *DİA*, XXV, 467-0; Fahreddin Yıldız, “İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2013, XI, sy. 21, s. 407-55.

⁴⁹ Süleyman Uludağ, “Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim”, *DİA*, XXV, 192-93.

⁵⁰ Sem‘ânî, *el-Müntehab*, III, 1536-7.

⁵¹ Sem‘ânî, *el-Müntehab*, III, 1536.

halka mal olan anonim özdeyiş, atasözü ve örnek alınacak sözdür. Hadis literatüründe Hz. Peygamber'in meselleri "emsâlül-hadîs" tabiriyle ifade edilmiş olup bu isimle anılan eserler de kaleme alınmıştır. Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de mesel ya da darb-ı meselin kullanımı yaygındır. Hz. Peygamber Arap dilini en iyi bildiği için konuşmalarını zaman zaman mesellerle süslemiştir. Sahâbeden Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın Hz. Peygamber'den 1000 mesel öğrendiğine dair rivâyetin yer alması, hadisler arasında mesellerin bir hayli bulunduğunu göstermektedir.⁵² Tarihî süreçte hadislerde geçen meselleri toplayan müstakil çalışmalar yapılmıştır. Bölgede ise III/IX. yüzyılda Tirmizî'nin *el-Câmi'* adlı eserinin 45. bölümünü "Kitâbü'l-Emsâl" başlığı altında mesellere ayrıarak yedi bâb halinde Hz. Peygamber'in mesellerine yer vermiştir.⁵³

VI/X. yüzyılda ise Hakîm et-Tirmizî (v. 320/932) nefis terbiyesi ve ahlâka dair meselleri ihtiva eden *el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne* adlı eserinin baş tarafında Kur'ân-ı Kerîm'den çıkartılan 24, hadislerden alınan 30 kadar mesele yer vermiştir. Ayrıca eser Ali Muhammed el-Bicâvî⁵⁴ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ⁵⁵ tarafından neşredilmiş,⁵⁶ Selahattin Yılmaz tarafından *al-Hakim at-Tirmizi ve Kitâbü'l-amsal min al-kitab ve's Sünne* isimli doktora düzeyinde bir çalışma yapılmıştır.⁵⁷

J. Evâil

Arapçada "evvel" kelimesinin çoğulu olan evâil ilk yapılan işler anlamına gelir. Evâil sadece hadis ilmine has bir terim olmayıp geçmişte yaşanan olayların ilklerini ortaya koymaya çalışan ilimler tarihi mahiyeti taşıyan bir ilim dalıdır. İlmü'l-evâilin hadis ilmine katkılarına gelince bunlar; hadislerin nâsîh ve mensûh olanlarını bilme, râvî, ilk yazılan hadis kitapları, hadis usulüne dair terimlerin ortaya çıkışı, ehl-i kitâb, örf ve adetlerinden haber verme, onaylanan câhiliyye dönemi adetlerine ilişkin bilgilerdir. Evâil ilminin böylesi bir öneminden dolayı tarihî süreçte Hz. Peygamber döneminde yapılan ilk işleri konu edinen müstakil eserler yazılmıştır.⁵⁸ Bu tür eserlerin ilki III/IX. yüzyılın ilk yarısında telif edildiği görülmekte olup bölgede ise V/XI. yüzyılda Nesefli hadis âlimi Müstağfirî tarafından *Kitâbü'l-Evâil* isimli bir eser kaleme alınmış,

⁵² M. Yaşar Kandemir, "Mesel", *DİA*, XXIX, 297-9; Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 78. Darb-ı mesel haline gelen bazı hadisler için bk. Fatih Öz, *Arap Emsalinin Oluşumunda Âyet ve Hadislerin Etkisi (El-Meydâni'nin Mecme'u'l-Emsali Örneği)*, (yüksek lisans tezi, 2015), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁵³ Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 78.

⁵⁴ Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1989.

⁵⁵ Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1989.

⁵⁶ Kandemir, "Mesel", *DİA*, XXIX, 297-9.

⁵⁷ Bursa, 1984, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁵⁸ Zeynep Orhan, *Evâil Türü Rivayetlerin Hadis İlimine Katkısı*, (yüksek lisans tezi, 2008), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1-4, 17-31, 76-93; Alparslan Açıkgeçenç, "Evâil", *DİA*, XI, 513-4.

ancak eserin günümüze ulaşmaması nedeniyle içeriği hakkında bilgi sahibi değiliz.⁵⁹

K. Müselsel

Herhangi bir hadisin isnadında yer alan râvilerin bir sözü veya hareketi, ya da her ikisini birden tekrarlayarak naklettikleri hadise müselsel hadis denir. Râvilerin aynı kelimeleri tekrarlaması durumu bazen isnad bazen de metinde görülür. Müselsel hadisler ilk üç asırda doğal bir şekilde nakledilmeye devam edilirken VI/X. yüzyılın ortalarından itibaren hadis âlimleri bu tür hadisleri bir araya toplamak amacıyla müselsel adlı müstakil eserler kaleme almaya başlamışlar, VI/XII. ve 7./13. yüzyılda ise yaygınlık kazanmıştır. Bilindiği kadarıyla bu alanda ilk olarak yazılan eser İbn Hibbân'ın (v. 354/965) *el-Müsel-selât*'dır.⁶⁰ Bölgede aynı yüzyılın ikinci yarısında hadis âlimi Bîkendî'nin *el-Müsel-selât*⁶¹ adlı eser telif ettiği, ardından V/XI. yüzyılda Nese'li muhaddis Müstağfirî'nin de *el-Müsel-selât fi'l-hadis* adlı eser kaleme aldığı bildirilir.⁶²

L. İsim ve Künyelere Dair Eserler

Bu tür eserler râvilerin isim ve künyelerini konu edinerek bu alanla ilgili bilgilerin sağlıklı bir şekilde sunulmasını amaçlar. Bilindiği gibi râviler ise kimileri sadece künye veya ismiyle, kimileri de hem künye hem ismiyle tanınmıştır. Ancak râviler klasik kaynaklarda ismiyle bilindiği halde bazen künyesiyle, künyesi ile tanındığı halde ismiyle anıldığı, bazen ise isim ve künyelerin birbirine benzemesi, birkaç âlimin aynı künye ile bilinmesi gibi durumların aydınlatılması amacıyla bu tür eserler yazılmıştır.

VI/X. yüzyılın ikinci yarısında Buhara ile Beykent camilerinde hadis dersleri oluşturan ve bu alanda pek çok eser telif eden hadis âlimi Bîkendî *el-Künâ ve'l-esâmi* adlı eser yazdığı, Sem'âni'nin söz konusu esere dair icazet aldığı kaydedilir. Ayrıca bu müellifin *Tağyîru'l-esâmi* adlı bir eser telif ettiği bildirilir ki muhtemelen bu yeni müslüman olan bölge halkının isimlerini müslüman isimleriyle değiştirmelerini teşvik amacıyla yazıldığı söylenebilir.⁶³

M. Müstahrec

Bir hadis kitabındaki rivâyetleri daha farklı isnadlarla toplayan hadis kitapları şeklinde tarif edilen müstahrelerin en yoğun bir şekilde yazıldığı dönem

⁵⁹ Sem'âni, *el-Müntehab*, III, 1535; a.mlf., *et-Tahbir*, II, 177-82.

⁶⁰ Mehmet Efendioğlu, "Müselsel", *DİA*, XXXII, 85-6; Emine Tankuş, *Müselsel Hadis*, (yüksek lisans tezi, 2010), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11, 109. Ayrıca bu alana ilişkin yeni bir çalışma Mustafa Gökmen tarafından *Hadis'te Müselsel Terimi, Müselsel Hadislerin Tesbîti ve Değerlendirilmesi* ismiyle yapılmıştır (yüksek lisans tezi, 2018), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁶¹ Sem'âni, *el-Müntehab*, III, 1537.

⁶² İbrahim Hatiboğlu, "Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 108-9.

⁶³ Sem'âni, *el-Müntehab*, III, 1537.

VI/X. ve V/XI. yüzyıllar arasında olmuştur. Müstahrecler ağırlıklı olarak Buhârî ile Müslim'in *es-Sahîh*'leri üzerine yapılmıştır.⁶⁴

Maveraünnehir'de müstahrec türü eser yazan iki isim vardır. Bu isimlerden Buharalı Ebû Muhammed Abdüssamed b. Muhammed'in (v. 368/979) Buhârî'nin *es-Sahîh*'ine güzel bir müstahrec çalışması kaleme aldığı naklediliyorsa da bu eserin ismi ve günümüze ulaştığı bilinmemekte, Hârizm'in Berkân kasabasından olan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Berkânî (v. 425/1033) *Sahîhayn* üzerine yazdığı müstahrecin mahtut nüshası Haydarabad'ın Âsafiyye kütüphanesinde bulunduğu kaydedilir.⁶⁵ Ayrıca hadis hafızı Nahşebî hocası Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Hinnâî'den (v. 459/1067) dinlediği cüzler/rivâyetler üzerine *el-Hinnâiyyât min Fevâidi Ebi'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed b. İbrahim el-Hinnâî* adlı tahrîc çalışması günümüze ulaşmış,⁶⁶ Halid Rizk Muhammed Cebr Ebü'n-Necâ tarafından master düzeyinde bir çalışma yapılmış ve eser daha sonra yayımlanmıştır.⁶⁷

N. Şerh

Şerh bir kitabın daha geniş biçimde açıklanması maksadıyla telif edilen eserleri ifade eder. Şerh türü eserlerin kendilerine has bir takım yararları bulunmaktadır. Senedlerde yer alan râvilerin kimlikleri, cerh-ta'dil bakımından durumlarının belirlenmesi, hadislerin sıhhat dereceleri, nâsih ve mensûh, garîb kelimelerin açıklanması gibi durumlar şerhin başlıca konularındandır.⁶⁸

VI/X. yüzyılda Hakîm et-Tirmizî'nin (v. 320/932) 291 hadisi şerhetmek amacıyla *Nevâdirü'l-usûl fi ma'rifeti ahbârî'r-Resûl (Selvetü'l-ârifin ve bustânü'l-muvahhidin)* adlı eser kaleme aldığı kaydedilir. Hakîm et-Tirmizî bu eserinde "asil" adını verdiği 291 konu başlığı belirleyip, her başlığın altına bir hadisi şerhederek konu başlığına uygun sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Eser Mustafa Abdülkâdir Atâ tarafından neşre hazırlanmış⁶⁹, ayrıca Yûsuf Abdur-

⁶⁴ S. Kemal Sandıkcı, "Müstahrec", XXXII, 111-2; Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 208.

⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, XVI, 290-291; a.mlf., *Târîh*, VIII, 291; Feyzullah Kağıt, *Müstahrec Türü Eserler ve Özellikleri*, (yüksek lisans tezi, 2014), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 60-1, 74, 106.

⁶⁶ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfreh*, (nşr. Muhammed Şekur Meyâdîni), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998, s. 273.

⁶⁷ Nahşebî bu eserde hocasından aldığı hadisleri isnadlı olarak zikrettiği, ardından hadisle ilgili olarak "bu hadis sahih", "bu hadis meşhur", "bu hadis garîb" gibi değerlendirmeler yaptığı, hadisin diğer tarikleri, râvî tanıtımı ve hadisin geçtiği kaynakları zikrettiği görülür. Daha fazla bilgi için bk. *Fevâidü'l-Hinnâî ev el-Hinnâiyyât*, Riyâd: Ezvâü's-Selef, 2007, s. 40-47.

⁶⁸ Mehmet Efendioğlu, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 559-60; Hasan Cirit, *Hadise Giriş: (tarihçe literatür ve seçme hadisler)*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, s. 233.

⁶⁹ (I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992).

rahman el-Mar'asî eserde geçen hadisler üzerine müstakil bir çalışma yapmıştır.⁷⁰

VI/XII. yüzyılda Semerkantlı hadis, fıkıh ve kelam âlimi Necmüddin en-Nesefî tarafından *Sahîh-i Buhârî* üzerine *en-Necâh fî şerhi ahhârî Kitâbi's-Sihâh* adlı bir şerh çalışması yaptığı, müellif eserinin baş kısmında kendisine *Sahîh-i Buhârî*'nin 50 tarikle gelen senedleri verdiği kaydedilir.⁷¹ Nesefî'nin eserini aynı adla kaydeden Bağdatlı İsmail Paşa ise söz konusu eseri Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine dair bir çalışma olduğunu belirtir.⁷²

O. Derleme Hadis Kitapları

Hadis edebiyatı içerisinde tasnif devri sonrasında çeşitli hadis kitaplarından derleme yapılarak belli başlı konulara yönelik bazı müstakil eserlerin kaleme alındığı görülür. Nitekim seçme hadisler, ahkâm hadisler, zikir ve dua, ahlak ve tasavvuf gibi konulara yönelik çok sayıda eserin varlığı bilinmektedir. Bu tür eserlerin bir kısmı birkaç hadislik küçük hacime sahip iken bir kısmı ise *Cem'ü'l-cevâmi'* örneğinde olduğu gibi birkaç kaynaktan derlenerek meydana getirilmiştir.⁷³

III/IX. yüzyılda bölgede hadislerden derleme yaparak *el-Edebü'l-müfred* adlı bir kitap yazan isim Buhârî'dir. Bu tür çalışmaların VI/X. yüzyılda da devam ederek çoğaldığı söylenebilir. Nesefî fıkıh ve kelam âlimi Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Nesefî'nin (v. 318/930) kardeşlik, tevazu, iyiliği emretme, zikir, ihlâs gibi 50'ye yakın ahlâkî-tasavvufî konuyu hadisler, tasavvuf büyüklerinin hikmetli sözleri, ibretli hikâye ve bazen şiirler ışığında *el-Lü'lü'yyât* adlı bir eser kaleme almış ve bölgede çokça okunan kitaplardan olmuştur. Eser günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı (Ayasofya, nr. 4801, vr. 165a-264b) olduğu bildirilir.⁷⁴ Âlim ve çokça hadis rivâyeti olan Ebü'l-Hâris en-Nesefî'nin (v. 310/927) *Kitâbü'l-Büstân*⁷⁵ adlı bir eser kaleme aldığı nakledilir.⁷⁶ Muhtemelen Nesefî de söz konusu eserinde Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (v. 373/983) *Tenbihü'l-gâfilin*'i gibi hadis ve âlimlerinden nakledilen rivâyetlerden oluşan vaaz ve nasihat türü kitap olmalıdır. Hadis hâfızı Ebû Ahmed el-Kes-

⁷⁰ (*Fihristü ehâdisi Nevâdiri'l-usûl*, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987), Abdülfettâh Abdullâh Bereke, "Hakîm et-Tirmizî", *DÎA*, XV, 196-9; Yavuz Köktaş, *İlk Dönem Sufileri ve Hadis (Hakim et-Tirmizi örneği)*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.

⁷¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 553, II, 1929.

⁷² *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 783; Aslantürk, "Nesefî, Necmeddin". *DÎA*, XXXII, 571-3.

⁷³ Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 108; Cirit, *Hadise giriş*, s. 218.

⁷⁴ İlyas Üzüm, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", *DÎA*, XXXII, 570-1.

⁷⁵ Kehhâle bu eseri *النسب* şeklinde (II, 240), Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr *كتاب البستان* şeklinde kaydederler.

⁷⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 359; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 371; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 240.

bevî'nin (v. 370/981) de *Kitâbü'l-Büstân* adlı bir eser kaleme aldığı bilinmektedir.⁷⁷ Kaffâl eş-Şâşî'nin *Cevâmî'u'l-kelim fi'l-hadis mine'l-mevâiz ve'l-hikem* adlı eserini Hz. Peygamber'in sözleriyle (hadis) meydana getirdiği bildirilir.⁷⁸ Söz konusu eser günümüze kadar ulaşmış olup Türkiye kütüphanelerinde yazma nüshalarının bulunduğu kaydedilir.⁷⁹ *Tenbihü'l-gâfilin, Büstânü'l-ârifin*⁸⁰ gibi vaaz ve nasihata dair eserleriyle tanınan Ebû'l-Leys es-Semerkandî *Büstânü'l-ârifin* adlı eserinde mana ile hadis rivâyeti, rivâyette kullanılan tahdis lafızları gibi hadis usulüne yönelik konulara değinmiş, ayrıca *Sahîh-i Buhârî*'den alınan hadislerle *el-Letâifü'l-müstahrece min Sahîhi'l-Buhârî*⁸¹ adlı 30 varaklık bir çalışma yapmıştır.⁸²

VI/X. yüzyılda derleme türü eser verenler arasında mutasavvıf, fıkıh ve hadis âlimi Ebû Bekir el-Kelâbâzî de yer alır. O tasavvufun temel kaynaklarından olan *et-Ta'arruf* adlı eseriyle tanınmış olup ibadet, tasavvuf, ahlâk ve edeple ilgili 222 hadisin şerhini içeren *Meâni'l-ahbâr (Bahrü'l-fevâid)*⁸³ adlı bir eser telif etmiştir. Müellif eserinde zikrettiği hadisleri şerh ederken ayrıca 805 hadise de yer vermiştir. 222 hadisin 168'i *Kütüb-i Sitte, el-Muvatta, Dârimî ve Ahmed*

⁷⁷ Neseî, *el-Kand*, s. 602; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 425; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 460; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 96; İbn Nâsiruddin, Ebû Bekir Şemseddin Muhammed b. Abdullah, *Tavzihü'l-Müştebih: fi zabti esmâi'r-ruvâ ve ensâbuhum ve elkâbuhum ve künâhum*, (nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993, IX, 167; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 427.

⁷⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 611.

⁷⁹ Mehmet Emin Maşalı, *Kaffâl eş-Şâşî'de Kur'an Yorum Anlayışı*, Ankara: OTTO, 2016, s. 67.

⁸⁰ Bu eserle ilgili *Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Hayatı ve Bustânü'l-Arifin Adlı Eserindeki Merfu Hadislerin Tahrici* isimli çalışma İbrahim Aktan tarafından yapılmıştır. (yüksek lisans tezi, 1999). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). Bu iki eserin tanıtımı ve mahiyeti için bk. Hasan Cirit, *Hadise Giriş: (tarihçe literatür ve seçme hadisler)*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, s. 254-56.

⁸¹ Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirdeki metoduna dair araştırmada bulunan İshak Yazıcı'nın bildirdiğine göre eser, İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde 2018 nolu kayıta kayıtlı olup bir cild içinde 30 yaprak, her sahifede yer yer harekeli siyah bir nesih ile 17 satırlık bilgiye yer verilir. Eserde *Sahîh-i Buhârî*'den çıkartılan değişik konulara dair çeşitli hadisler yer alır. Bk. *Ebû'l-Leys es-Semerkandî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, (doktora tezi, 1982), Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 110.

⁸² Zehebî, *Siyer*, XVI, 322-323; a.m.lf., *Târih*, VIII, 420; Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 544-545; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XIII, 91. Detaylı bilgi için bk. İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebû'l-Leys", *DİA*, XXXVI, 473-5; Halil Kaya, *Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Büstânü'l-Arifin Adlı Eserindeki Mevkuf Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, (yüksek lisans tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; İbrahim Aktan, *Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Hayatı ve Bustânü'l-Arifin Adlı Eserindeki Merfu Hadislerin Tahrici*, (yüksek lisans tezi, 1999), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 45.

⁸³ Ayrıca söz konusu eserin İbn Hacer'e de isnadlı bir şekilde geldiği görülür. Bk. *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s.164.

b. Hanbel'in eserlerinde, geri kalan hadisler ise ikinci derecedeki hadis kitaplarında yer alır. Ayrıca bu esere yönelik olarak çeviri, tahrîc çalışmaları yapılmıştır. Nitekim eser Vecîh Kemâlüddin Zekî tarafından neşredilmiş⁸⁴, Bilal Saklan tarafından geniş bir şekilde tahlile tâbi tutulmuş⁸⁵, Fikret Karapınar ise *Meâni'l-âhbâr*'dan ilk 100 hadisi tahkik, tahrîc ve neşretmiş⁸⁶, Vahit Göktaş tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁸⁷

VI/X. yüzyılın ikinci yarısında hadis âlimi Bîkendî derleme hadis eserleri, âli isnad, meşhur rivâyetler, büyüklerin küçüklerden rivâyetine dair *el-Hass 'alâ iktibâsi'l-hadis*, *el-Kibâr ale's-siğâr*, *Uluvvü'l-esânîd*, *el-Meşâhîr ve hazfi'l-menâkîr* gibi eserleri telif ettiği kaydediliyorsa da günümüze intikali bilinmemektedir. Bîkendî'nin mezkûr ve diğer eserleri talebesi Ebû Hafs el-Hanbî tavrıyla Sem'ânî'ye kadar ulaşmıştır.⁸⁸

V/XI. yüzyılın ikinci yarısında Nesefli muhaddis Müstağfirî'nin Hz. Peygamber'in konuşmaları/hutbelerini içeren *Hutabü'n-Nebî aleyhi's-selâm* (*el-Hutabü'n-nebeviyye*) ile hadisleri isnadsız olarak verdiği küçük bir risale olan *Tıbbü'n-Nebî (et-Tıbbü'n-nebevî) sallallâhü aleyhi ve sellem* adlı eseri kaleme almıştır. *Tıbbü'n-Nebî* günümüze ulaşmış olup neşredilmiştir (Tahran 1294, 1304, 1327; Kum 1362; Necef 1385/1965).⁸⁹

VI/XII. yüzyılda Ferganalı âlim Üşî'nin günlük hayatı ilgilendiren konulara yönelik hadislerle öğüt ve hikmete dair şiirlerin derlendiği *Gurerü'l-ahbâr ve dürerü'l-eş'âr*'ı yazdığı biliniyor ise de günümüze ulaşmamıştır. Müellif daha sonra bu eserine *Nisâbü'l-ahbâr li-tezkireti'l-ahyâr* adlı bir ihtisar çalışması yaparak bu eserinde toplam 1000 hadise yer vermiş ve her birinde on hadisin bulunduğu 100 bölüm halinde tertip etmiştir. *Nisâbü'l-ahbâr* üzerine *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşî'nin Nisâb el-Ahbâr*'i⁹⁰ adlı çalışma yapan Mehmet Sait Toprak, eserin 15 kaynaktan alınan hadislerle derlendiğini ve günümüze eserin 60'a yakın nüshasının ulaştığını bildirmektedir.⁹¹

Ayrıca burada ansiklopedik bir mahiyet taşıyan ve Kur'ân, hadis, fıkıh, tasavvuf gibi dinî ilimlerin yanı sıra tabii ve riyâzî ilimler, dil ve edebiyat, tarih,

⁸⁴ I-II, Kahire: Dârü's-Selâm, 2008.

⁸⁵ *Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî ve Meâni'l-ahbâr*, Konya, 1991.

⁸⁶ (Yüksek lisans tezi, 1999, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

⁸⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 225; Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim", *DİA*, XXV, 192-3.

⁸⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536.

⁸⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1534-5; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1095; Hatiboğlu, "Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 32,108-9.

⁹⁰ (doktora tezi, 2005, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

⁹¹ Toprak söz konusu eseri *Üşî'nin Nisâb'ül-ahbâr*'ı adlı doktora tezinin ikinci kısmında tahlil etmiştir. a.mlf., "Üşî", *DİA*, XLII, 230-1; a.mlf., "Ali b. Osman Sirâceddin el-Üşî ve Hadis İlmine Katkıları," *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta: 2007, s. 263-82.

vaaz gibi konuları içeren elli yedi bölümden meydana gelen Necmüddin en-Nesefî'nin *Matla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-ulûm* adlı eseri de zikredilmelidir.⁹²

P. Şemâil Türü Eserler

Hz. Peygamber'in fizikî ve ahlâkî özelliklerini konu edinen şemâil ilim dalına delâilü'n-nübüvve, hasâis ve fezâil gibi konular da dâhildir. Aslında hasâis ilim dalı da Hz. Peygamber'in beşerî yönünü incelediği halde şemâilde Allah Resulü'nün ümmeti tarafından örnek alınacak insanî vasıfları ele alınır, hasâiste ise Hz. Peygamber'in sadece kendine has özellikler anlatılır.⁹³ Şemâil kelimesini ilk defa kullanan ve onu sistemli hale getirip muhtevasını tayin eden hem bölgede hem de İslâm dünyasında bilinen muhaddis Tirmizî'dir.⁹⁴ Onun *Şemâilü'n-Nebî* adlı eseri talebesi Heysem b. Küleyb eş-Şâşî vasıtasıyla bölge ve diğer yerlere yayılmıştır. Kaynaklarda bu eserin Sâmânîler ve Karahanlılar döneminde çokça okunduğu görülür. Ayrıca bu eser üzerine şerh ve muhtasar çalışmaları da yapılmıştır.

VI/X. yüzyılda da bölgede bu alanda birkaç kitap yazıldığı bilinmektedir. Bu yüzyılda Beykentli hadis âlimi Bîkendî'nin *Sıfatü'n-Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem* isimli bir çalışma kaleme aldığı görülür.⁹⁵ Eserin isminden Hz. Peygamber'in hayatı, fizikî ve ahlakî özellikleri ele alındığı anlaşılmakta olup günümüze ulaştığına dair bilgi tespit edilememiştir.

V/XI. yüzyıla gelindiğinde bu alanda Müstağfirî'nin *Şemâilü'n-Nebî sallallâhu aleyhi vesellem* adlı eser telif ederek ilim dünyasına sunduğu, eserin Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî vasıtasıyla Sem'ânî'ye kadar geldiği kaydedilir.⁹⁶

⁹² Eserde peygamberler, sahâbiler, halifeler, mezhep âlimleri ve çeşitli konular ele alındığı görülürken bazen senedli bazen ise senedsiz olarak çok sayıda hadise yer verilir. Mesela eserde hadise ayrılan kısımda iman, abdest, namaz, oruç, hac, zekât vs. konulara dair 358 hadisi isnadlı olarak, dualar kısmında ise isnadsız olarak ve "falan konuya dair" şeklindeki alt başlıklarla hadislerle yer verilir. Büyük imamların nisbe ve tercemelerine ayrıldığı kısımdaysa Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, İmam Muhammed Ehl-i rey imamlarının yanı sıra Evzâî, Malik b. Enes, Şâfiî, Süfyân es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel gibi Ehl-i hadis imamları birkaç satırla tanıtılır. Bk. Nesefî, Ebû Hafis Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *Matlau'n-nücûm ve mecma'u'l-ulûm*, (nşr. S. Muhammadaminov), Taşkent: Taşkent İslâm Üniversitesi Naşriyot-Matbaa Birlaşması, 2015, s. 408-9 (199b-200a), 409-41, (200a-216a), 652-58 (321b-323b).

⁹³ Erdiñç Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007, s. 86.

⁹⁴ M. Yaşar Kandemir, "Şemâil", *DİA*, XXXVIII, 497-00; Cirit, *Hadise Giriş*, s. 46; Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 299.

⁹⁵ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536.

⁹⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1535.

R. Emâlî Türü Eserler

Bir âlimin talebelerine hadisleri ya da başka alanlara ait bilgileri yazdırmasıyla meydana gelen eserlere emâlî denir. Geçmişte hadis, tefsir, fıkıh ve diğer alanın âlimleri meşgul oldukları alana ait bilgileri talebelerine daha ziyade ezberlerinden, bazen de kitaplarından kendilerine kadar gelen senedleriyle birlikte yazdırır, dersler bu şekilde işlenirdi. Derse katılan öğrencilerin bir kısmı bilgileri dinler bir kısmı ise yazarlardı. Hadis âlimlerinin özellikle Salı ve Cuma günleri hadis yazdırmayı âdet haline getirmeleri dolayısıyla o meclislerde yazılan emâlîlerin sayısı diğer alanlara göre daha fazla olmuştur.⁹⁷ VI/X. yüzyılda *et-Ta'arruf* adlı eseriyle tanınan Kelâbâzî'nin *Emâlî fi'l-hadis* adlı eseri olduğu belirtilir.⁹⁸ Yine aynı yüzyılda Buhara'nın hadis âlimlerinden olan Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Kerâbîsî el-Hızrî'nin (v. 400/1010) hadise dair *el-Emâlî'si*⁹⁹ ile Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî'nin (v. 504/1110) *Emâlî'si* bulunduğu kaydedilir.¹⁰⁰

III. Sonuç

Karahanlılar hilafet merkezinden uzak, İslâm coğrafyasının doğudaki son noktasında bulunan bir devlet idi. Bu özelliğinin tabii sonucu olsa gerek, devlet kuruluşundan itibaren yıkıldığı tarihe kadar devamlı olarak Müslüman olmayan komşu unsurlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nitekim bir müddet Karahıtaylar'ın hâkimiyetine giren Doğu Karahanlılar Naymanlar tarafından tarih sahnesinden silinmiştir. Ancak bütün bu olaylara rağmen Karahanlı Devleti dört yüzyıla yakın bir süre ayakta kalmayı başarmış, idarî, ekonomok, kültürel ve ilmî alanda önemli gelişmelere imza atmıştır. Bu dönemde Nizâmiye Medreseleri'ne paralel olarak bölgede devlet destekli medreseler ve hastahane açılmış, İbn Sina, Mahmud Kaşgarî, Yusuf Has Hâcib gibi önemli bilginler yetişmiştir. Buna paralel olarak dinî ilimlerde de çok ciddi gelişmeler kaydedilmiş, özellikle hadis sahasında önemli âlimler yetişmiştir. Bunlardan bir kısmı hadis ilminin değişik konularına dair önemli eserler telif etmişler ve bunların bazıları günümüze kadar ulaşmıştır.

Buna paralel olarak Karahanlılar'ın hüküm sürdüğü VI/X., V/XI. ve VI/XII. yüzyıllarda bölgede hadis ilmiyle ilişkili olan 18 tür eserin kaleme alındığı dikkat çeker. Bunlar müsned, câmi, târîh/ricâl, mu'cem, sahâbe biyografisi,

⁹⁷ M. Yaşar, Kandemir, "Emâlî", *DİA*, XI, 70-2; Hadis imlâ meclisleri için bk. Efil Yüksel, *Hadis İmlâ Meclisleri*, (yüksek lisans tezi, 1991), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁹⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 54; Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim", XXV, 192-3.

⁹⁹ S. Kemal Sandıkçı, *Hicrî IV. asırda Hadis Çalışmaları*, Samsun: 1986, s. 139; Kehhâle, *Mu'cem*, I, 92; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 141.

¹⁰⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, I, 1286.

menâkib, mü'telif ve muhtelif, humâsiyyât, erbaûn, emsâlü'l-hadîs, evâil, müselsel, isim ve künye bilgisi, müstahrec, şerh, derleme, şemâil ve emâlî türü eserlerdir. Bu türler arasında târih/ricâl ile derleme türü eserlerin sayıca ön plana çıktığı dikkatleri celbeder. Ancak ricâle dair eserlerin diğer türlere nisbeten fazla olmasına rağmen bunların büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamış olmaması üzücü bir durum olmasına karşın Sem'ânî, Yâkût el-Hamevî, Zehebî gibi müelliflerin eserlerinde yer yer bu eserlere atıflar yapılması sevindirici bir durumdur.

Karahanlılar döneminde kaleme alınan müsned ve câmi gibi temel hadis kitaplarının az bir kısmı günümüze kadar ulaşmış olup bu eserlerde sahih, hasen, isnadı zayıf ve hatta münker olduğu tespit edilen rivâyetlere de rastlanır. Hadis usulüne yönelik tüm konuları kapsayıcı mahiyette olan müstakil bir eserin yazılmadığı görülürken âli isnad, meşhur rivâyetler, büyüklerin küçüklerden rivâyetine dair *el-Hass 'alâ iktibâsi'l-hadîs*, *el-Kibâr ale's-siğâr*, *Uluvvü'l-esânîd*, *el-Meşâhîr* ve *hazfi'l-menâkîr* gibi çalışmaların yapıldığı bilinmektedir.

“Karahanlılar Dönemi Hadis Çalışmaları”

Özet: Karahanlılar devrinin IV/X., V/XI. ve VI/XII. yüzyıllarını kapsayan kesitte bölgede hadis sahasında yazılan eserleri tanıtmayı hedefleyen bu makalede, öncelikle dönemle ilgili siyâsî, ilmî ve dinî duruma yönelik kısaca bilgi verilmiş, ardından tarih, tabakât, ensâb türü eserlerden tarama sonucu tespit edilen hadis ve ricâl ilmine ilişkin eser türleri gruplara ayrılarak yüzyıllara göre ele alınmıştır. Bu bağlamda hadis ilmiyle ilişkili olduğu tespit edilen on sekiz eser türü ortaya çıkarılmış, bu çalışmalar arasında ise târih/ricâl ve derleme türü eserlerin sayıca fazla olduğu gözlemlenmiştir.

Atıf: Nursadyk AKTANOV, “Karahanlılar Dönemi Hadis Çalışmaları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XVI/2, 2018, ss. 51-70.

Anahtar Kelimeler: Karahanlılar, Muhaddis, Hadis, Eser, Ensâb, Tabakât.